

РЕАЛЬНІСТЬ І РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ МЕТАФОРИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ ДІЙСНОСТІ

У статті метафора розглядається як специфічний тип репрезентації, дискурсивна модель позатекстового феномену, що уможливорює безпосередній зв'язок з референтом на рівні переживання. Змальовується структура метафори як моделі

В роботі йтиметься про метафору як специфічний різновид моделі, або ширше, спосіб репрезентації дійсного стану речей. Попередньо зауважу, що, рухаючись в руслі сучасних положень когнітивної науки, я не акцентуватиму вже досить ретельно досліджену роль метафори у розширенні сфери досвіду за допомогою наявних концептуальних структур (що

стосується більше феномену "вирівнювання метафор"). Темою статті буде "жива" метафора, а конкретніше - особливості метафори як моделі або специфічного типу мовної репрезентації реальності.

Поняття репрезентації є одним з найбільш складних і суперечливих понять теорії пізнання. Людське пізнання,

суттєвою рисою якого є спілкування, включає в себе не тільки чуттєве представлення особливостей природного і соціального середовища, але й творчість, передавання й збереження значень, духовну діяльність уяви, розмірковування, мови. В ньому з необхідністю присутній емоційний бік будь-якої мисленнєвої діяльності. Можна сказати, що в усе це входить репрезентація - або через створення і використання зовнішніх засобів репрезентації, а саме, символічних систем в мові, науці й мистецтві, або через розуміння таких засобів і переведення у внутрішнє духовне життя способів когнітивної практики. Така взаємодія внутрішньої і зовнішньої репрезентації, навіть якщо розглядати її як психічний феномен, в людському мисленні набуває нормативного характеру: вона пов'язана з епістемологічними проблемами істинності чи правильності по відношенню до когнітивного змісту репрезентації, а також з питаннями формальної адекватності і системності стосовно символічних систем повсякденної мови, логіки й математики, що використовуються як засоби репрезентації в повсякденних міркуваннях, в науці й мистецтві.

В науці, так само як значною мірою і в мистецтві, знання набуваються людиною за допомогою репрезентації. Ми створюємо когнітивні артефакти - моделі, репрезентації для нас самих того, що ми робимо, чого прагнемо, на що сподіваємося. Тому модель, як зазначає М. Вартофський, "це не просто і не стільки відбиття чи копія певного стану справ, але й планована форма діяльності, репрезентація майбутньої практики і опанованих форм діяльності" [2].

Створювані нами артефакти, за допомогою яких ми набуваємо знання, різноманітні. Якщо починати з розгляду найбільш розвинених із них, то, мабуть, доведеться зупинитися на наукових теоріях як парадигматичних прикладах репрезентації. До таких артефактів належать також логічні й математичні

системи, різні форми репрезентації в літературі й мистецтві. Сама філософія постає як систематизована побудова моделей та їх логічний і критичний аналіз, причому моделі розуміються в їх найбільш розвиненому вигляді: як формальні структури, як онтологічні твердження про природу речей (світів, суспільств, індивідів, дій, мислення тощо) і як евристичні конструкції, що пропонують нам варіанти структурування нашого розуміння світу і самих себе.

Моделі суть запропоновані можливі істини. Висування гіпотез про істинність - це людський спосіб отримання знання. В цьому сенсі когнітивне присвоєння світу, людське навчання суттєво опосередковується репрезентацією. І саме це уможливорює побудову теорій.

Таким чином, репрезентація постає як специфічно людський спосіб пізнання. Строго кажучи, можна стверджувати, що поза репрезентацією немає людського знання. І ще категоричніше: без репрезентації немає знання [2].

Отже, ми починаємо створювати моделі з наших перших мимічних актів і з першого досвіду мовного спілкування, і продовжуємо створювати їх за допомогою використання того, що, спираючись на різні підстави, називають аналогіями, гіпотезами, теоріями, метафорами. Оскільки темою статті є метафора, на ній ми і зупинимось.

Метафора постає, з одного боку, як принцип, а з іншого - як результат пізнавального процесу. Метафоричність як специфічна риса процесу пізнання детально досліджена, зокрема, в роботах Дж. Лакоффа і М. Джонсона [3,4]. Одна з найважливіших ідей Марка Джонсона полягає в тому, що досвід значною мірою структурується ще до будь-якої концептуалізації і не залежно від неї. Поняття, що входять до концептуальної схеми, можуть надалі певною мірою вплинути на те, що ми сприймаємо, проте базові експерієнціальні структури вільні від будь-якого такого впливу понять. Тут маються на увазі так звані кінестезичні

образні схеми з притаманною їм значущою конфігурацією, з якої, власне, і виводиться базова логіка. Тобто, маємо протилежне - детермінована особливостями людського світу (зокрема, фізіологією) схема впливає на структурні характеристики когнітивних моделей. Крім того, в ті області, для яких у сфері людського мислення не виявляється доконцептуальної структури, ми переносимо її аналог, використовуючи метафору природної мови. Метафора дає нам можливість розуміти ті області досвіду, які не мають власної доконцептуальної структури. Значна частина нашого досвіду влаштована саме у такий спосіб. Раціональне мислення також спирається на метафоричні моделі. Будь-який адекватний підхід до раціональності вимагає використання уяви, а уява невіддільна від метафоричного судження.

Лакофф і Джонсон [4] експліцитно демонструють метафоричність багатьох видів нашої діяльності (суперечка, вирішення проблем, планування часу тощо). Метафоричні поняття, що характеризують ці види діяльності, визначають структуру нашого розуміння реальності. Детермінована інтенцією дослідника модель репрезентує функціонування об'єкта в рамках певного інтервалу (системи відліку), проте значною мірою формує і змінює наше перцептивне і когнітивне розуміння світу. З позицій прийняття екзистенційних тверджень [2] будь-яка модель постає метафорою дійсного стану речей, що часто випускається з уваги, особливо, коли йдеться про когнітивні моделі. Ця обставина, зокрема, відбивається у феномені "вирівнювання метафор" і почасти пояснюється з огляду на референцію як суттєвий аспект репрезентації. Оскільки функція репрезентації полягає у заміщенні чогось, що перебуває поза нею, а не просто в позначенні цього, тобто в представленні певної речі таким чином, щоб ми змогли зрозуміти її, репрезентація по суті своїй

має як референцію (співвіднесення), так і значення. Бажаючи репрезентувати щось чи приймаючи щось за репрезентацію чогось іншого, ми водночас прагнемо співвіднести це щось з чимось іншим. Референція, таким чином, є частиною тієї діяльності, яку ми здійснюємо, коли конструюємо репрезентації.

Отже, метафоричність постає суттєвою рисою репрезентаційних процесів. В той же час структура метафори дає змогу розглядати її як модель. Переходячи до розгляду таких характеристик метафори, доцільним буде трохи зупинитися на загальних положеннях теорії репрезентації і моделювання М. Вартофського.

Як зазначає Вартофський, поняття репрезентації можна розуміти у двох, пов'язаних між собою смислах: по-перше, воно позначає відношення "схожості", завдяки якому в одній речі легко вгадується схожість з іншою; і, по-друге, воно додатково також означає, що одна з речей може в певних аспектах "заступати", "представляти" чи "репрезентувати" іншу [2]. Стосовно можливостей репрезентації, Вартофський висуває такі положення:

1. Все, що завгодно (в найсильнішому і безумовному сенсі цього словосполучення) може бути репрезентацією решти. Тому не існує внутрішньо присутніх і реляційних властивостей, які робили б якусь річ репрезентацією чогось іншого.

2. Саме ми визначаємо щось як репрезентацію чогось іншого. Тому аби щось стало репрезентацією, воно обов'язково має розглядатися як репрезентація [2].

Таким чином, суттєвими характеристиками процесу репрезентації є його акцидентальність і евристичність.

Маркером ситуації розуміння, як необхідної складової процесу пізнання, в психологічному вимірі є поява образу як процесуальної моделі реальної ситуації чи ситуації розгортання дискурсу. Фіксація ситуації розуміння (творення опису) є

проекцією образу на площину тексту (в найширшому смислі цього слова) і творення моделей, так би мовити "другого порядку", взятих вже винятково в аспекті своєї знаковості. Щодо таких абстрактних репрезентацій певного об'єкта чи стану справ діє відповідна конвенція - ніщо, що є моделлю, не може вважатися ані моделлю самого себе, ані моделлю чогось, тотожного самому собі. Аргументи на користь такого обмеження впливають з формального аналізу моделей [2].

Визначальною умовою моделювання є виділення релевантних властивостей об'єкта. При цьому кожний випадок прийняття чогось в якості моделі включає в себе обмеження щодо релевантних властивостей. Будь-яка сутність може розглядатися як модель будь-якої іншої тоді й тільки тоді, коли ми можемо виділити спільні для них релевантні риси, завдяки яким одна сутність схожа на іншу. Таким чином, межі моделювання є не певні внутрішні межі різних сутностей, які ми можемо знати заздалегідь, а межі наших уявлень про те, які властивості цих сутностей і для яких цілей є релевантними. Характерною рисою моделі як репрезентації є те, що набір релевантних властивостей її завжди бідніший, ніж у її об'єкта чи референта. "За винятком тотожності моделі і об'єкта ми вважаємо, що модель, - для того, щоб залишитися моделлю, - не може бути настільки ж багатою, як її об'єкт. У своїх релевантних аспектах вона має бути біднішою за об'єкт. Саме це ми й маємо на увазі, кажучи, що модель завжди є абстрактною" [2]. Враховуючи все зазначене, Вартофський пропонує формулу модельного відношення:

$$M(S, x, y) \& R(x) < R(y),$$

тобто суб'єкт S розглядає x як модель y , і де $R(x)$ і $R(y)$ - області релевантних властивостей чи ступені багатства релевантними властивостями відповідно x і y .

З огляду на це, модель виступає

певним системним описом об'єкта, а відтак - його інтерпретацією, задає перспективи бачення явища чи ситуації з огляду на співвідносні релевантні властивості референту й опису. Опис, що його несе модель, є завершеним, проте не вичерпним, він повний лише в рамках певного інтервалу. Дескриптивна та інтенціональна характеристики моделі визначають її характер як певної програми поведінки (дій) по відношенню до її об'єкта, автоматичність виконання якої (прочитання знаку в тексті), з одного боку, визначає специфіку сприйняття референта, а з другого - внаслідок завершеності опису і дієвості моделі (в певному інтервалі) - підтримує функціонування метафоричного аспекту репрезентації, вилучаючи з поля уваги фільтр, крізь який ми, оперуючи моделями, просіюємо інформацію, що надходить від об'єкта, і ототожнюючи у сприйнятті модель і те, що вона моделює. Так, модель, будучи свого роду "картиною", яка, проте, не є копією чи віддзеркаленням свого референта, а лише співвідносячись з ним, відсилаючи нас лише до одного з можливих світів, а радше, взагалі, - ментальних просторів, починає розглядатися як валідне повідомлення про реальність. Але ж, "слова не є засобом копіювання життя. Їх істинна функція - відтворюючи життя, впорядковувати його" [8].

Одним з положень статті буде те, що модель чи опис на момент свого створення планується як найбільш адекватне відбиття реального стану речей, причому з експлікацією метафоричності опису та його метафізичних зобов'язань. І лише в ході використання, з наростанням стереотипності, чітка колись межа між моделлю і референтом у сприйнятті стирається. Проте давно вже час сказати дещо і про метафору.

Сучасні дослідження метафори дали чітке й розроблене уявлення про її "модельну" структуру. Так, в усіх випадках згадування двокомпонентної будови метафори ("зміст" і "оболонка"

А.Річардса, головний і допоміжний суб'єкт М.Блека, "референт" і "релят" Дж.Міллера, епіфоричний і діафоричний елементи метафори Ф.Уілрайта тощо) йдеться, з одного боку, про розгляд одного об'єкта крізь призму релевантних властивостей ("асоційованих імплікацій" [1]) іншого, тобто метафору як фільтр. "Ми ніби дивимося на головного суб'єкта "крізь" метафоричний вираз - чи, кажучи іншими словами, головний суб'єкт "проєцюється" на область допоміжного суб'єкта" [1]. Метафора, здійснюючи певне буквальне ствердження, змушує нас побачити один об'єкт ніби у світлі іншого, що й веде за собою прозоріння. З іншого боку (і на цьому хотілося б наголосити), поєднання в метафорі альтернативних підходів (поглядів, ракурсів, зрізів), явища чи ситуації, що є характерною ознакою моделі (стереоскопічність). Творення моделі передбачає наявність альтернативних репрезентацій, несумісних одна з одною. В метафорі ця властивість виявлена експліцитно. Як створення, так і розуміння метафори вимагають здатності побачити зв'язок між атрибутами референтів, що зазвичай не стосуються один одного. Чим важче зрозуміти цей зв'язок, тим сугестивніша (сильніша) метафора. Шляхом певних ієрархічно організованих операцій людський розум зіставляє семантичні концепти, значною мірою незіставні, що і є причиною виникнення метафори. Метафора передбачає певну схожість між властивостями її семантичних референтів, оскільки має бути зрозумілою, а з іншого боку - несхожість між ними, оскільки метафора покликана створювати певний новий смисл [5]. Попросту кажучи, коли ми використовуємо метафору, в нас присутні дві думки про дві різні речі, причому ці думки взаємодіють між собою всередині одного-єдиного слова чи виразу, чие значення як раз і є результатом цієї взаємодії.

Метафора може описуватися як когнітивний процес, який виражає і формує нові поняття. Розмежування між

епіфорами і діафорами, запропоноване Ф. Уілрайтом [9], добре ілюструє цей процес. Уілрайт характеризує епіфори як такі метафори, в яких експресивна функція превалює над сугестивною. В діафорах, навпаки, домінує сугестивна функція. Оскільки в основі метафори лежать як схожість, так і відмінності між властивостями її референтів, будь-якій метафорі притаманний і епіфоричний, і діафоричний елементи. Взятя в діафоричному аспекті, метафора постає як операціональний образ.

В метафорі закладене імпліцитне протиставлення повсякденного бачення світу , що відповідає класифікуючим предикатам, незвичному, такому, що, образно кажучи, відкриває сутність предмета. Метафора відкидає приналежність об'єкта до того класу, в який його зазвичай відносять, і стверджує включеність його в категорію, до якої його не віднесеш на раціональній підставі. Метафора працює на категоріальному зсуві. Це відзначалося багатьма авторами.

В метафору покладено і хибність, й істину, і "так", і "ні". Вона відбиває суперечливість відчуттів, вражень і почуття. В метафоричному висловлюванні можна побачити як скорочене порівняння, так і скорочене протиставлення. В першому випадку підкреслюється роль аналогічного принципу у формуванні думки, в другому - акцент переноситься на те, що метафора обирає найкоротший і нетривіальний шлях до істини, відмовляючись від узвичаєної категоризації. Замість цього метафора пропонує нове розподілення предметів за категоріями і тут же від нього відмовляється. Вона взагалі не прагне до класифікацій. Метафора прагне дотримуватися принципу одиничності. Класична метафора - це вторгнення синтезу в зону аналізу,- представлення (образу) в зону поняття, уяви в зону інтелекту, одиничного в зону загального, індивідуальності в країну класів. В метафорі зберігається цілісність образу, що може відійти на задній план, проте не

розпастися, а оскільки метафору зазвичай відносять до конкретного суб'єкта, це втримує її в межах значень, що прямо чи не прямо пов'язані з дійсністю.

Все це робить живу метафору дискурсивним засобом протистояння метафізичності мови. Ця властивість метафори як дискурсивної моделі позатекстового феномену пов'язана з її специфікою, яку породжує "модельна" структура метафори. Дія метафори, як це витончено демонструє нам П.Рікер, пов'язана з відчуттям і уявою, а сама метафора (до моменту її вирівнювання) забезпечує постійний зв'язок з додискурсивним образом як цілісною, динамічною репрезентацією дійсності. Він уможливорюється напруженням, що становить суть метафори. Семантична теорія метафори акцентує напруження між певними термами висловлювання, що підтримується суперечністю на рівні буквального значення. Цю напругу часто пояснюють, звертаючись до райлівського поняття "категоріальної помилки", що полягає в описі фактів, які належать одній категорії, в термінах, притаманних іншій. Будь-яке нове наближення порушує попередню категоризацію, що опирається, чи вірніше, опираючись, скоряється. П. Рікер називає це семантичною недоречністю або непогодженістю [7]. Оперування метафорами передбачає збереження попередньої несумісності за допомогою нового погодження. Предикативна асиміляція (за Рікером, метафора - це радше предикативний, аніж номінативний акт), таким чином, включає в себе особливий тип напруження, не стільки між суб'єктом і предикатом, скільки між семантичним погодженням і неузгодженістю. Така напруга між однаковістю і відмінністю характеризує логічну структуру подібного. Уява, згідно з цим, є здатністю створювати нові типи за асиміляцією, і створювати їх не над відмінностями (зняття), а незважаючи на розбіжності.

В теорії сприйняття тексту

Дж.Міллера [6] аперцептивна проблема, яку ставить перед читачем метафора в тексті, пов'язана з напруженням, що виникає внаслідок розбіжностей між картиною реального світу (традиційне позначення об'єкта) і картиною того світу, що мав на увазі автор, за Міллером, розуміння метафори здійснюється у три кроки - розпізнавання, реконструкція й інтерпретація, хоча в найпростіших випадках вони робляться настільки швидко, що зливаються в один ментальний акт [6]. Метафори створюють аперцептивну проблему, оскільки текстовий концепт читача розходиться зі знаннями про дійсний світ. Тим самим природно вважати, що розпізнавання цієї невідповідності і є розпізнаванням того факту, що перед нами метафора. Згідно з цією точкою зору, читач розпізнає, що певне твердження є хибним або таким, що не стосується попереднього контексту, розглядає це твердження і вирішує запустити в дію мисленеву підпрограму інтерпретації метафор. Так само, як читач розуміє прочитане, зіставляючи його із своїми знаннями про реальний світ, він намагається зрозуміти і метафору, зіставляючи її з тим, що могло б бути істинним в реальному світі. Внаслідок презумпції істинності, характерної для ставлення читача до тексту, метафора ініціює герменевтичний процес розуміння, спрямований на відтворення специфічного ментального стану, в якому дана характеристика референта буде істинною.

Особливості будови метафори дали П.Рікеру підстави говорити про "розщеплену референцію" метафоричного вислову. "Поетична мова - це мова не меншою мірою про реальність, ніж будь-яке інше застосування мови, але її референція до неї здійснюється за посередництвом складної стратегії, яка включає в якості суттєвого компоненту відмінність, і очевидячки, звільнення узвичаєної референції, притаманної описовій мові. Ця відмінність, проте, - всього лише негативна умова референції

другого порядку, непрямой референції, спорудженої на руїнах референції прямої. Референцією другого порядку вона зветься лише в силу першості референції звичайної мови, бо в другому відношенні вона являє собою початкову референцію тою мірою, якою підказує, розкриває, виявляє... глибинні структури реальності, з якими ми співвідносимося, будучи смертними, народженими у світ і перебуваючи в ньому певний час" [7]. Смысл новоствореної метафори полягає у виникненні нового семантичного погодження або доречності з руїн буквального смислу, порушеного семантичною несумісністю чи абсурдністю. Тою ж мірою, якою метафоричний смысл не тільки скасовує, але й підтримує буквальный смысл, метафорична референція зберігає узвичаєне бачення в напруженому зв'язку з новим, яке вона пропонує. Це напруження і є причиною гальмування (призупинка) автоматизму звичної повсякденної референції, що і становить сутність роботи уяви. "Певною мірою будь-яка призупинка являє собою роботу уяви. Уява і є цією призупинкою" [7].

Гальмуючи пряму референцію думки до об'єктів нашої повсякденної мови, уява в той же час забезпечує моделі для прочитання реальності новим способом. Уяву в її функції схематизації нового предикативного погодження супроводжують і доповнюють відчуття. Схематизація являє собою свого роду провидіння того, як у схожості змішуються "схоже" і "несхоже". Можна стверджувати, вважає Рікер, що таке миттєве розуміння нового погодження "відчувається" так само, як і "бачиться". Ми відчуваємо схожим те, що бачимо схожим [7].

Рікер трактує відчуття як не просто внутрішні стани, а інтеріоризовані думки. Вони так само супроводжують і доповнюють роботу уяви, як схематизація синтетичної операції: вони роблять схематизовані думки нашими. Відчувати в емоційному сенсі слова означає робити нашим те, що було розміщено на відстані думкою в її об'єктивуючій фазі. Таким чином, робота відчуття, ініційована метафорою, спрямована на те, щоб вводити нас у світ необ'єктивуючим способом. Крім того, завдяки відчуттям ми "налаштовані" на аспекти реальності, що не виражаються в термінах об'єктів, щодо яких здійснюється референція в мові.

Саме такий легкий вихід метафори на образно-ейдетичне (переживання) сприйняття дійсності завдяки її тісному зв'язку з роботою уяви і відчуття, пояснює "антитотальність" метафоричних моделей. Метафорична мова є мовою не точних приладів, а конкретних зразків. Вона завжди прагне захопити вас і змусити постійно бачити реальні предмети, не даючи вам зануритися у світ абстракцій. Живій метафорі притаманна певна естетична особливість: вона змушує читача щоразу реагувати і переживати відчуття нового. Напруження, що його неодмінно супроводжує сприйняття метафор, в герменевтиці Гадамера знаменує початок усвідомлення (а відтак - відчуження) власних стереотипних поглядів - упереджень - передсуджень для розуміння Іншого - певна акультурна діяльність справжнього філософа, що згодом цілком може вилитися у виникнення чергового культурного обр'ю.

1. *Блж М.* Метафора //Теория метафори.-М.:Прогресс, 1990.- 512 с.

2. *Вартофский М.* Модели. Репрезентация и научное понимание.-М.:Прогресс, 1988.-507 с.

3. *Лакофф Дж.* Когнитивное моделирование //Язык и интеллект.-М., 1995.

4. *Лакофф Дж,* Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем /7 Теория метафоры.-М.:Прогресс, 1990,- 512 с.

О. Луцишина

5. *МакКормак З.* Когнитивная теория метафоры // Теория метафори.- М.:Прогресс, 1990.-512 с.
6. *Миллер Дж.* Образы и модели, уподобления и метафоры // Теория метафори.- М.:Прогресс, 1990.-512 с.
7. *Рикер П.* Метафорический процессе как познание, воображение и ощущение // Теория метафори.-М.Лрпрогресс, 1990.- 512 с.
8. *Ричардс А.* Философия риторики//Теория метафобы.-М.:Прогресс, 1990.-512 с.
9. *Уилрайт Ф.* Метафораиреальность//Теорияметафоры.-М.:Прогресс, 1990.-512с.

RESUME

In the article, metaphor is considered as a specific type of representation, a discursive pattern of a beyond-text phenomenon that makes possible an immediate connection with the referent at experiential level. The structure of the metaphor as a pattern is described.